

'YĚTHI PAXI GE JABU MA HNIRĪ

BI 'YO 'TI: MAGDIEL JUAREZ CHAVEZ

BI 'YO 'TI: ELIZABETH GARCIA DE JESUS

'YĚTHI PAXI GE JABU MA HNIRĪ

BI 'YO 'TI: MAGDIEL JUAREZ CHAVEZ
BI 'YO 'TI: ELIZABETH GARCIA DE JESUS

Ra hem'i **YĒTHI PAXI GE JABU MA HNIRÍ**, ra' befi ge da heghe nuba bi nja mun'tsi: "ELABORACIÓN DE MATERIALES DIGITALES PARA FORTALECER LAS PRÁCTICAS DE LECTURA Y ESCRITURA EN LENGUAS INDÍGENAS", nubu na hniri Njunthe, Nyunthe. Septiembre 2019. Ko ra nfats'i ra Dirección para el Desarrollo y Fortalecimiento de Lenguas Indígenas de la Dirección General de Educación Indígena-DGEI perteneciente a la Subsecretaría de Educación Básica-SEP, na ngehna ra Departamento de Educación Indígena de la Subsecretaría de Educación Básica del estado de Campeche y el Programa de Inclusión y Equidad Educativa (PIEE)

' Be'to maxte ' befi nxadi

Dirección para el Desarrollo y Fortalecimiento de Lenguas Indígenas. DGEI.

Subdirección de Promoción de la Lectura y la Lectura en Lenguas Indígenas. DGEI.

Bi 'yo'ti

Magdiel Juarez Chavez

Elizabeth Garcia de Jesus

Ya maxte ' befi nxadi

María del Pilar Rivera Sánchez

Alfonso M. Díaz Pichardo

Ra n'tats'i ya hña

Elizabeth Garcia de Jesus

Maxte 'tegi ' befi

Miguel Ángel Gutiérrez Varela.

N ' TÜDI

Nurä befi jaba ge iëthi ge hombu jäi nubu hniri gekua xeki Ma Bida, tengu Ndekorì, Ma Dasfo, Nxothe, Magunza, ne mira t'u hniri jaba.

Nuya paxi mangua me jaba däpo nepu yu thi ya ngü jäi.

Nuba hniri bukua bombe ge pä be di ts'a ya paxi ge mangua tsuküä, mangua ra thü ya paxi, be di ts'a, bepu di hoki a paxi, ne jaba hmite ge ya paxi o ya za o ya dori mangua.

Pa da za da othu ra befi jaba da onobe ya jäi o ya xitsu bukua hniriobe, ne ma mee, ne ma borä.

Nurä befi zani ge da ütobe ya xambate mpepu ya ngünxadi ge jaba xeki 040 ge Ma Dasfo, ne ya xeki 044 ge Ndekorì, pa dä et'ä na tsuküa tengu ra befi jaba, pa da za da üta ya oxadi nepu ya da bädi be jabu ya hniri.

N'tu'ti

RÄ XAPAXI	6
RÄ GUGA	7
RÄ ÜINZA DORĪ	8
RÄ GORANDO	9
RÄ IONZU FANI	10
RÄ UĪRĪ JAX İÄ OJÄ	11
RÄ KAFE	12
RÄ Z'A KUHU DÄPO	13
RÄ XÄ DENXĪ	14
RÄ DEZE	15
RÄ NK'ANTHE	16
RÄ N' ÄĪ	17
RÄ PERĪ	18
RÄ XITHĪĪETHĪ	19
RÄ T'AXT'O	20
RÄ ZAJÄ	21
RÄ NDEGA BADA	22
RÄ K'AT'A PAXI	23
RÄ K'AXT'A BAI	24

XAPAXI

RÄ THÜ: Xapaxi

RÄ ZAPAXI: Oscimun sp

'BE NJA: Ră zăpaxi ni ñëpu ge yu doni xän ñnni yu za emä ja yu ye ne yu xingü hine rot seyü paxi te j ara xingü ne ema an k'ami yu doni xan t, axi. Emä yuma xä ne xun k'uhi pan t'ëi buja ya goxthi ya ngü.

MÄ HIONI: Pan dähï, ufo, uña, thehe, u da

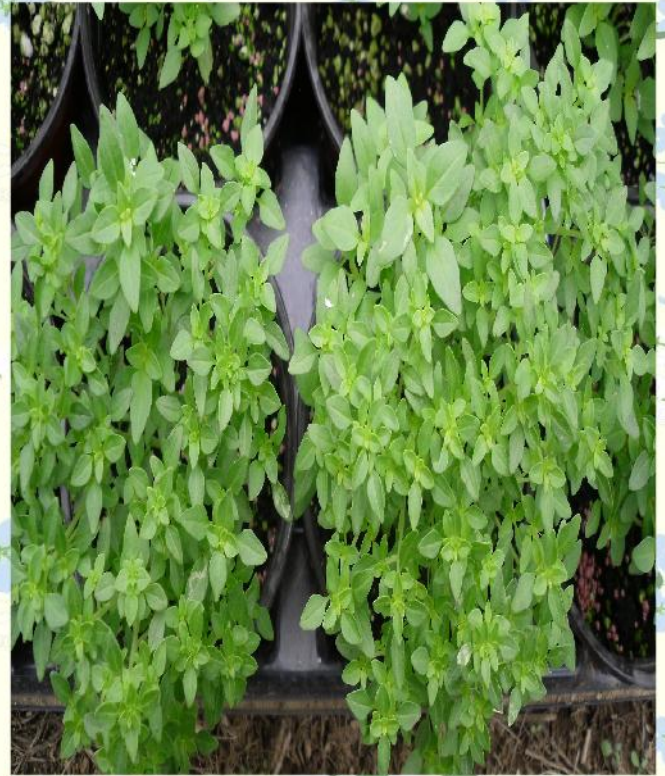
PA GI HIONI: Pathe tengü bü di kafe o gi kospäthoho

'BE ÄI NJA

GÏ KOSPI: N'a mit'ï rä paxi gi japä iseï gi thoki o gi thuk'ä rä jaï ge ja rä ndähï o rä u dä.

UDEHE: N'a t'eni xibo rä dehe nthotse, n'a mi rä paxi gi zi tengü rä dohe thoho. Nübu ja ä rä uña, ufo, thehe, ja gebu bi tso n'a.

RÄ NDE: N'a rä mit'ï rä paxi bu ni buxa pa gi jot'u ñä ndähï u jaï ge yobi ts'

GUGA

RÄ THÜ: Guga

RÄ ZAPAXI: Annona sp

´BE NJA: Rä za ema ja yu ye rä xi ënä mbe xan pothi ge ma punt´i. Ya doni xá t´axi k´axt´i iumma nxä. Rä ndot´o xän uihni.

MÄ HIONI: Pa mboni ne nubu ënä xu pai ne gä din Xanthe, ne di thengni jai

PA GI HIONI: U dehe, ma patsi o thontse.

´BE ÄI NJA

PA GI HAPTÄ DOHO: Hiü paxi rä guga gi hiaxi gi kuarpä rä foho ä rä zomanhu gi kospi zu ntega gi tombä rä foho, mbejua gi türpi

U DEHE: Gi hiotsa dehe gi japi dü fotsi, gi tükä tsibi gi kärpä rä paxi vä guga he gi bu bi xüdi.

R' NDE: Pan thotse rä dehe, jarpä rä paxi guga tsibu bi xudi.

ÜINZA DORİ

RÄ THÜ: Üinza dorï

RÄ ZAPAXI: Bougainvillea glabran
choisy

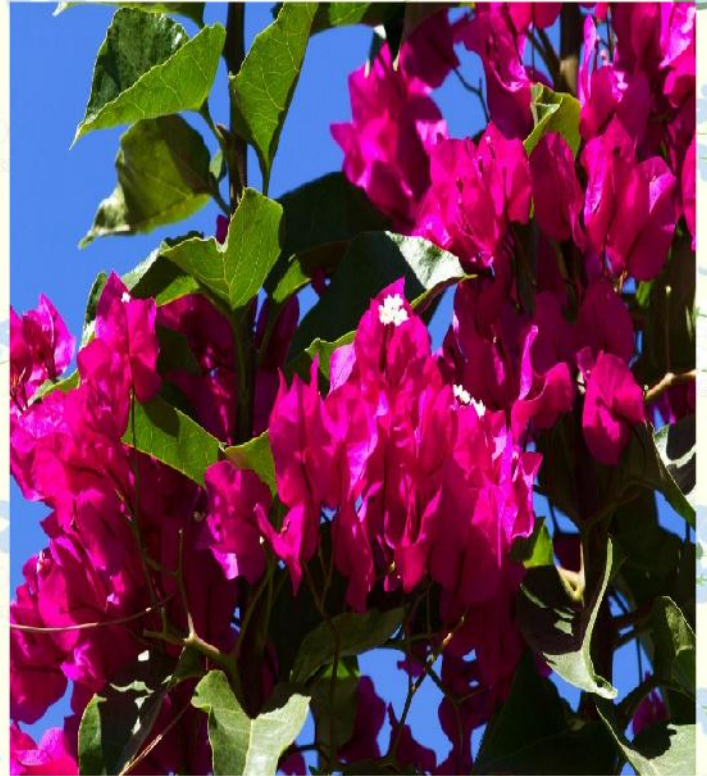
´BE NJA: Ya za ge teze, yu paxi xan
ts´andi, ja a be tso kuhu y yu dori xa
ndugue

MÄ HIONI: ´Ku thehe, thehe

PA GI HIONI: U dehe

´BE ÄI NJA

U DEHE: N´a t´eni xibo rä dehe gi fazi di
gärpa dörï ge üinzadorï, gi tsi tengu dehe
thoho pe na xanho gi tsi xa mpa da
huäspi dafi ta´sa.

GORANDO

RÄ THÜ: Gorando

RÄ ZAPAXI: Coriandrum sativum

'BE NJA: Na mengu hapu bä iehe ge umbelíferas un u na t' u za na t' uskue ge hiato rä mba geä rä t' u paxi erä t' u dori xan theri xan kuhi rä n' yuri pa dä z ori foho.

MÄ HIONI: Ndë thete, pa ndähi, nemu me ga 'yudi

PA GI HIONI: U dehe, gi hiotse

'BE ÄI NJA

U DEHE: Gi hiet 'sä dehe gemu bi fotsi gi kärpu a gorando nubu pa dehe gitsi nubu t' u xudi.

GI HIOTSE: Dä ba nfotsi ü rä 'mudo ü gorando xu da zi nt' u xudi o dä zo nzäi dä zi pa hin di nbera ma nrandi.

IONZU FANI

RÄ THÜ: Ionzu fani

RÄ ZAPAXI: Equisetum

´BE NJA: Rä paxi ge emä ja hant´ä beä, enä mbe xän njü, xän ixi rä kuhu, mbe xän k´ami. Ma hioni yä za ge mbe xän iot´i, hingi zo dä baxma honma, gi tinni hont´ä beä pa dä zei gi veku u tengu mbu ema po dehe nijai o gi forä ji

MÄ HIONI: Nubu hin din pefi xän ho ni ji, pa gi xudni jai u mbenayo, u tsubi nubu bua ya sasi binyu.

PA GI HIONI: U dehe, gi hiotse

BE ÄI NJA

U DEHE: Gi hiotsa dehe n´da ra taza gi k´arpä n´da mit´i rä ionzu fani gi zi bu bi xudi jotho dä veä u.

GI HIOTSE: Gi japi dä foxä dehe ko na ionzu fani gi

UÏRÏ JAX ÌÄ OJÄ

RÄ ZAPAXI: Euphorbia milii

RÄ THÛ: Jax ìä Ojä

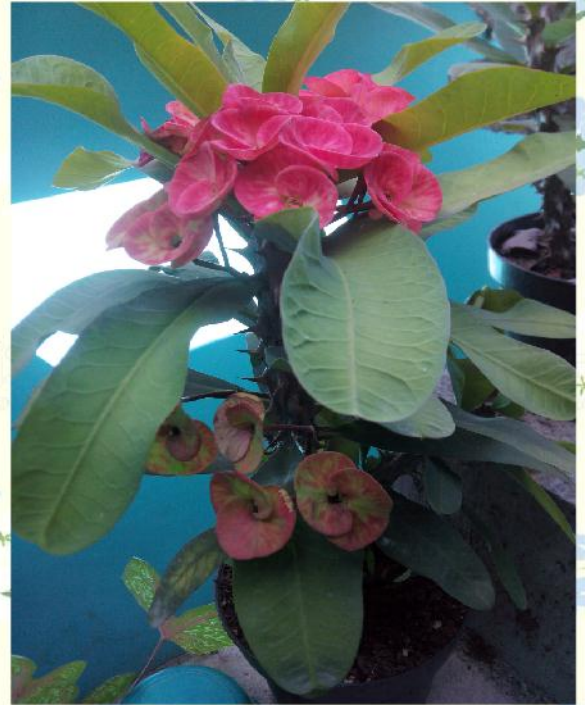
'BE NJA: Nurä paxi ngi me te, ja ya dori, nubu ru za jaya ùiri, ja mira ño kuhu tengu nt'axi, nk'axti, ndese.

MÄ HIONI: Xa nho da zi pa ri ts'a u bui.

PA GI HIONI: Pathe ge nyobi paxi zajä Jax ìä Ojä

'BE ÄI NJA

Gi hotsa dehe nubu da iots'i, gi iurpa ya du paxi, gi tsi xa mpa, xudithoho.

RÄ KAFE

RÄ THÜ: Kafe

RÄ ZAPAXI: Coffea arabica

´BE NJA: rä müda kafe, rä kuhü xan k´axt´i k´ami, xä nünï ne xan ´mbemï n´da uadi.

MÄ HIONI: mbani, hingï zu gi tinni t´uni ´zodi, undä te iathepaxi o iathe´iëthi

PA GI HIONI: U dehe, gi hiotse

´BE ÄI NJA

U DEHE: Gi hiatsä dehe, nd´a rä duxaro gi karba n´da tumit´i rä paxi kafe pa toho hingï zo dä dinna tuni dä zi n´da semana bu bi xüdi, nubu, bi zi rä biathepaxi o iatheiëthi dä zi jab i tho ä rä zopaxi o zoiëthi, güntho bu juä ran bani o ´zodi.

GI HIOTSE: N´da rä ts´oe gi hiotsa dehe gi jupi dü fotsi gi kärpä n´da mit´i ä paxi kafe gi japi din vantsi gi tsi tengu rä dehe.

Z' A KUHU DÄPO

RÄ THÜ: Z' a kuhu däpo

RÄ ZAPAXI: Prunus serotina

'BE NJA: Rä zapaxi za rän ndat' o yu paxi zu gue, ne yumante

MÄ HIONI: Ondähi, utsubi, thehe

PA GI HIONI: Udehe o gi hiotse

'BE ÄI NJA

U DEHE: Gi hiots' a dehe nubu bi pat' igi kərbä ya paxi rä z' a kuhu däpo nd' a rä ts' oe gi xirpä dehe xän pa gi zi xudi thoho.

GI HIOTSE: Nd' a t' eni rä dehe gi jopi da fotsi gi kärpä ya paxi z' a kuhu gi t' si tengu dehe, hasta gebu bi vea u.

XÄ DENXĪ

RÄ THÜ: Xä denxĪ

RÄ ZAPAXI: Allium cepa

´BE NJA: M´ be nguä denxĪ, xä t´ungüe rä mu xĪ zöi dĪ t´sĪ rä mu.

MÄ HIONI: M bori

PA GI HIONI: Nt´az´e n´täxĪ

´BE ÄI NJA

U DEHE: Dö hiats´ä thehe, xĪ dä jörpäbu rä paxĪ o rä mu

GI HIOTSE: Nd´ä litro thehe nt´aze dä görpäbu rä paxĪ o rä mu, denxĪ, xi da tsĪ, hasta geb´u da z´ö rä u, parä gea rä säsi, zö dä göspi a pu jä.

RÄ DESE

RÄ THUHÜ: Dese

RÄ ZAPAXI: Prunus persica

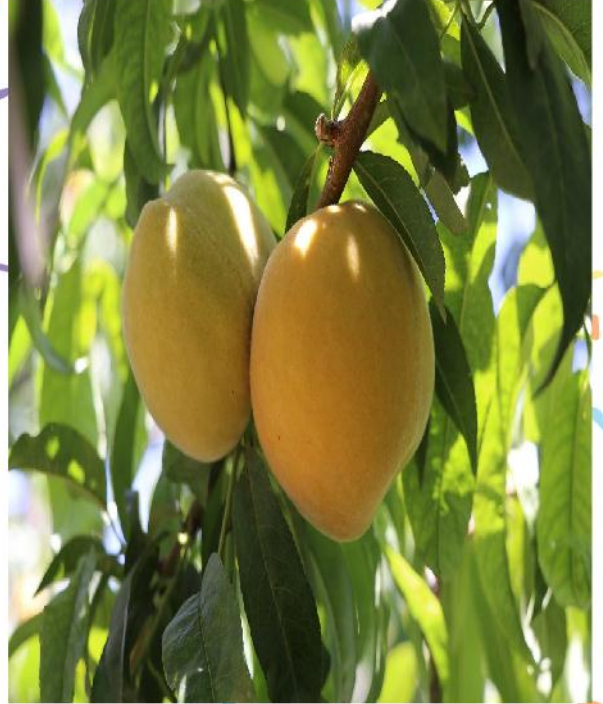
´BE NJA: Rä zä ɪngä eme ndöhö mbe thuzä, rä xĩ xǎn b'ospi, rä paxĩ xǎn n' k'ami, xĩ xǎn b'a, rä dorĩ pomb'u rä ɪed'o.

MÄ HIONI: U' fö

PA GI HIONI: Nt' ozë

´BE ÄI NJA

U DEHE: Mä de litro thehe gä hotse, xĩ gä corpä, nd'a tudĩ' paxi deze xi b'u bi fötsĩ, gä si tengu thehe.

NK'ANTHE

RÄ THÜ: Nk'anthe

RÄ ZAPAXI: Mentha spicata

'BE NJA: Paxi xə erguido rä t'ó, tsutho rä 'yeza, yä paxi ja rä bixthu, te mbe nd'a kuarta ma de, xə nhobu ni nyuri n'e te n'nahuäntho.

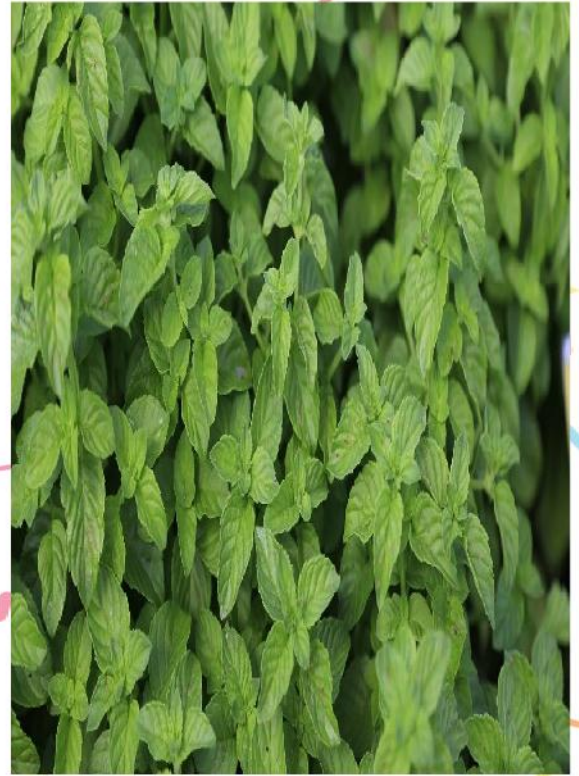
MÄ HIONI: Ufo, homma t'uhni, t'u züë baze, mbori.

PA GI HIONI: Nthontse, cataplasma

'BE ÄI NJA

U DEHE: Dä faxä dehe, kät'ä paxibu nn'a taza gi xirpä pathe, se tsoputsu 'befa gi tsi xə mpabuya pa dä bommanho.

GI HIOTSE: Gi hyotsä nn'a pent'i nk'anthe, nu'bu bi dä, gi kät'ä nn'a xeki dähmi xə ntüdi, gi te'mi xə nho, xi gi kăxpu hapu gi nepe dä za, xə mpa, xə ntse o ndumapa, 'befa gi parbu gä kăxpuya, g'to' mitsubuya.

N' ÄI

RÄ THÜ: N' äi

RÄ HÖMA THU: Dysphania ambrosioides

'BE NJA: Nd'a t'huza gë jarä paxi xä ntumba, rä dori tun faxt'he xä rä m'udo xän pothi

MÄ HIONI: Pätzä, thehe, nt'oze

PA GI HIONI: U dehe, gi hiotse:

'BE ÄI NJA

U DEHE: Dä thaz'ä thehe, d'gorpä bu nd'a b'oi n'äi, xä da tzi hiündi gotho rä xudä.

GI HIOTSE: Nuä made litro thehe, dä görpäbu nd'a thudä n'äi hasta dä fazä xä dä zä got'o yä xudä kudä nidä.

PERİ

RÄ THÜ: Perī

RÄ ZAPAXI: Psidium guajava

´BE NJA: Nd´a rä za ingi hüenthö, rä za xä ´bospi, njatho xotärä xi, xi xö-ntunt´i buya. Yä paxi xä nk´ammi di fexni n´e yä dorī xä nt´axi o xä njut´axi.

MÄ HIONI: ´borī ufo

PA GI HIONI: U dehe

´BE ÄI NJA

U DEHE: Gi hyontsä dehe, gi kät´ä rä xi a perību ja xaro, gi xirpä pathe buya, se tsoi tsu, mbetagi tsimampa buya pa dä ´yot´ä ma huäri-dä tsi xüdütho o gathoyä page tsuä ´u

XITHIYĒTHĪ

RÄ THÛ: Xithiiëthi

RÄ ZAPAXI: Zingiber officinale

´BE NJA: Nurä iëthi obu mbo hai, me yuri, xa n'i, xa nt'axi mbo, ja ya paxi nk'a mi tengu yei ge r'ate xa mba.

MÄ HIONI: :Pa da ni'o xa njo ra ji, pa ndaja ndega ra ji, pa u me o ndähi, pa da za ndothehe, pa me xa ñu ri foho tengu me thogi dan tsimhe, pa u me hehe.

PA GI HIONI: Dehe xampa nyobi xithiiëthi.

´BE ÄI NJA

Gi hotsa dehe päda iots'i, gi iurpa ya duxeki xithiiëthi nda bohi gi xirpa dehe xampa, gi temi zu, gi tsi xampa pa da mantho da zai.

Nu made litro dehe gi iurpa nda xeki xithiiëthi, gi temi da faxä dehe, gi tsi tengu dehe thoho.

Pa da nyo xan ho ji, pä nda ja ndega ri ji, da tsi xudithoho.

T'AXT'O

RÄ THÜ: Nurä paxi me ja duza, eme ja yu y'e, ja yu t'udori xa nt'axi.

RÄ ZAPAXI: Calycophyllum multiflorum

MÄ HIONI: Di za ra nt'soman'u ya bombe, tengu; u ts'ubi, tengu xa nkafe ra mperi.

PA GI HIONI: Dehe xampa nyobi t'axt'o.

'BE ÄI NJA

Gi hotsa dehe nubu da iots'i, gi iurpa ya paxi, gi temi da fazi, gi tsi xa mpa.

ZAJÄ

RÄ THÜ:Zajä

RÄ ZAPAXI:Cedrus

'BE NJA:Nurä za ra thu zajä, xa mba, ja ya paxi, ya za xa mbospi, nua ya xi me fote.

MÄ HIONI: Xa nho da zi pa ri ts'a u bui.

PA GI HIONI:Dehe xampa nyobi ra xi zajä.

'BE ÄI NJA

Gi hotsa dehe nubu da iots'i, gi iurpa ya xeki ya xi zajä, gi temi da fazi, gi tsi xa mpa, yondi nda pa, nubu ni xüdi, nebu bi nde.

NDEGA BADA

RÄ THÜ:Ndega bada

RÄ ZAPAXI: Aloe Barbadensis

'BE NJA:Nurä iethi, me ja ya paxi, xa mba, ja ya uiri ya paxi, nua mbo ja tengu ndega, xa nt'udi, ngi me te, te ja kuhu mbo.

MÄ HIONI:Di za fandi, nebu xakä hent'a hapu ge ri jäi, nebu gi heka ri xa o ri gua pa da za nihi.

PA GI HIONI:Gi käspu xa n'u.

'BE ÄI NJA

Gi korbu doy'o, nubu xa mpa gi xokpa ra xi o gi hieki made, gi käspabu xa n'u, gi türpä na dähmi pa da mpat'i.

K'AT'A PAXI

RÄ THÜ:K'at'a paxi.

RÄ ZAPAXI: Heliopsis longipes.

'BE NJA: Nurä paxi me jabu däpo, me ja ya t'upaxi, jarä ndat'a xa nduge xa nk'ami ne xa ntheri.

MÄ HIONI:Di za mbidi, ne tsexanthe, ne u iä.

PA GI HIONI: Pathe pä ri nji, dehe k'at'a paxi.

'BE ÄI NJA

Pa da za mbidi, ne tsexanthe, setho gi hetsa dehe gi ñobi k'at'a paxi, ruä nts'oman u dan hi, nua da hodä xa mpa, ramisutho da nxizi, nua bi guapu ya setho da y'oi, da paxä ra xi'yo. Pa ra uä, nda ntanthe ge da xurpa zi dehe da temä k'at'a paxi pa da xixa ra iä.

K'AXT'A BAI

RÄ THÜ:K'axti bai

RÄ ZAPAXI:Cissus sicyoides

´BEN JA:Nurä paxi xan k'axti, xa mba tengu thähi, rüä yä jai ëpu thi ya ngü.

MÄ HIONI:Di za k'axt'äxanthe.

PA GI HIONI:Pathe pa ri nji ge ñobi dehe k'axt'a bai

´BE ÄI NJA

Pa da za k'axt'äxanthe, setho gi hetsa dehe gi ñobi k'at'a bai, ruä nts'oman u dan hi, nua da hodä xa mpa, ramisutho da nxizi, nua bi guapu ya setho da y'oi, da paxä ra xi'yo.

´ Be ni buni ya hña

XAPAXI: albaca

GUGA: anona

ÜINZA DORI: buganbilia

GORANDO: cilantro

IONZU FANI: cola de caballo

RÄ KAFE: cafe

Z´A KUHU DÁPO: capulin

XÄ DENXĪ: cebollina

RÄ DEZE: durazo

N´ ÄĪ: epazote

PERĪ: guayaba

NK´ANTHE: hierba buena

XITHIĪETHĪ: gengibre

T´AXT´O: palo blanco

ZAJÄ: cedro

UĪRĪ JAX İÄ OJÄ : corona de Cristo

NDEGA BADA: sabila

K´AT´A PAXI: chilacuaco

K´AXT´A BAI: bejuco amarillo

Fondo 1

http://estaticos.planetahuerto.es/estaticos/redactor//00631_1_700_830.jpg

Pág.1

Fondo 2

<https://encrypted-tbn0.gstatic.com/images?q=tbn:ANd9GcTyE51YZrkINM3Fo9om1SVfTS-dUH-aVDMn-UufNbaXIjyIO3RTKQ>

Pág.2

Fondo 3

<http://fondosmovil.net/fondos-abstractos-claros-para-pantalla-hd-2.html>

Pág.3

Fondo 4

<http://fondosmovil.net/fondos-abstractos-claros-para-pantalla-hd-2.html>

Pág.4

Fondo 5

<http://fondosmovil.net/fondos-abstractos-claros-para-pantalla-hd-2.html>

Pág.5

Foto: 6,7,8,9,10,11,12,
13,14,15,16,17,18,19

Magdiel Juárez Chávez

Pág. 6,7,8,9,10,11,12,
13,14,15,16,17,18

19

Foto: 20,21,22,23,24,25

Elizabeth García de Jesús

20,21,22,23,24,

25

Ra hem'i 'YĒTHI PAXI GE JABU MA HNIRĪ, bi
'to'ti ra Hñühü xäntho ra' xēca hāi Hñunthe, bi 'yo'ti
Magdiel Juarez Chavez, Elizabeth Garcia de Jesus nubū
ja ra munts'ā 'bēfi **"Elaboración de libros
digitales, para fortalecer las prácticas de
lectura y escritura en lengua indígena"** 'rate ma '
rē' ma goho ya hē'mi bi 'to'te.
Pachuca de Soto Hidalgo., 2019

